

Сергій П'ЯТАЧЕНКО
(Суми)

ІНОЕТНІЧНІ ОБРАЗИ ТА СТЕРЕОТИПИ ЇХ СПРИЙНЯТТЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

Специфіка міжетнічних стосунків є складовою філософської проблеми «людина і світ». Пов'язаність людини з тією чи іншою етнопільнотою впливає на її поведінку, на сприйняття нею дійсності, дотримання етичних, моральних норм та догм віри тощо, отже, визначає менталітет особистості. Примітивний матеріалізм, який панував у вітчизняній науці майже століття, вважав, що відмінності, закладені в глибинних шарах підсвідомості та викликані різницею етнопсихологічних установок та парадигм у тих чи інших народів, не мають значення; важливим є класове походження, і воно, врешті, поєднає ро-

сіянина, українця, цигана, татарина, єврея в єдине щасливе ціле. Проте історичні реалії виявилися набагато складнішими. Їх осмислення потребує нині нових методологій, понять та категорій. Сьогодні під впливом західної філософії відбувається реальна зміна парадигм соціального знання. Найбільш важливим у цьому зв'язку виявляється використання такої категорії, як менталітет. У нашому розумінні менталітет гранично зближений із національною самосвідомістю й поведінкою.

Національна ментальність передбачає нормативно-оціночний бік свідомості, яка виробляє національні духовно-ціннісні орієнтири в життєдіяльності етносу. Деякі з цих орієнтирів набувають вигляду стійких формул – стереотипів. Ці стереотипи конденсують не лише досвід минулого, а й закладають норму (стереотип) поведінки на майбутнє. Так, український фольклор у сукупності різножанрових творів формує певні стереотипи сприйняття представників інших етносів, що має значну цінність для самоусвідомлення українцями власної національної самобутності. Від давнини протиставлення по лінії «свій-чужий» формувало переважно негативний образ «чужого», який уявлявся небезпечним, ворожим, наділеним «шкідливими» магічними здібностями, а також до певної міри дегуманізованим. «Чужий» часто змальовувався дивним, нерозумним, аморальним, що, у свою чергу, формувало певний комплекс переваг «своїх» над «чужими», який виконував функції своєрідного магічно-ментального оберерегу. Протообраз «чужого» формує в пізніші часи типологічно споріднене віяло інонаціональних образів, яке має власну специфіку та наповнення.

Г. Булашев зазначав: «Характеристики різних національностей свідчать про глибоку народну спостережливість і, попри всю свою стислість, виблискують мальовничою яскравістю барв, іскристим гумором... Характеристики різних народностей позбавлені будь-якої упередженості» [2, 146].

Побіжно також варто зупинитися на специфіці використання у фольклорі етнонімів, серед яких «досить чітко розрізняються самоназви (автоетноніми) та назви, дані іншими народами (ксеноетноніми)» [18, 164]. Українці традиційно послуговувались власними назвами щодо росіян, євреїв та ромів, уживаючи відповідно ксеноетноніми *москаль* (*кацан*), *жид*, *циган*. У кожного із цих етнонімів власна історія походження, яка не є предметом нашого розгляду. Принагідно лише зазначимо, що певне емоційне ставлення до того чи іншого етноніма стало результатом пізніших міжетнічних стосунків, а не закладене в самій семантиці терміна.

Образ росіянина та, ширше, комплекс українсько-російських стосунків займає значне міс-

це в нашому фольклорі. Характерно, що в записках українського фольклору XIX та поч. XX ст. ми не зустрічаємо *руських*, *росіян* чи *великоросів*. Українці послідовно вживають етнонім *москаль*. Наскільки він семантично розбудований в українській мові, можна судити з того, що словник Б. Грінченка подає п'ятдесят шість його значень, форм та відтінків: *москалення*, *москалик*, *москаль*, *москальня*, *москальство*, *москальчук*, *москалюга*, *московець*, *московщенья*, *московство тощо* [16, 544]. У словнику додано ще два фразеологічні звороти: «*підпускати, підвозити москаля*», що означає брехати, обманювати, і «*пеня московська*» у розумінні «безпричинно чіплятися». В. Даль у своєму словникові вказує, що термін *москаль* малоросійського походження й означає: «москвич, русский, солдат, военнотружачий». Також вчений наводить зразки народних прислів'їв: *От москаля, хоть полы отрежь, да уйди! Кто идет? Чорт! Ладно, абы не москаль; С москалем дружись, а камень за пазухой держи (а за кол держись); Мутит, как москаль, а чтобы концы хоронил; Знает москаль дорогу, а спрашивает! Москалитъ – млрс. мошеничатъ, обманывает в торговле* [7].

Коротко слід також зупинитися на тенденційному звуженні семантики слова *москаль*, яке часто намагалися звести лише до означення солдат царської армії: «Під словом «москалі» у народі розумілися військові постой на Україні, які місцеве населення змушене було утримувати. «Москалі» кривдили селян, знеславлювали дівчат, звідси й склалося в народі до них негативне ставлення, що відбилося і в прислів'ях» [19, 727]. Проте в багатьох текстах ідеться не лише про москалів-солдат, а й про селян, купців, ремісників. Наприклад: *Чортзнаю в лаптях, та й то москаль; Москаль ликом в'язаний, у ликах ходє, та й всіх у ликах воде*. На те, що *москаль* є етнонімом, а не назвою соціальної верстви прямо вказує прислів'я: *Лях славний!.. та й Москаль хороший*. Тому слід уважати, що в українських народних приказках значення терміна *москаль* є ширшим за поняття «солдат царської армії» і є ксеноетнонімом сусіднього народу, ставлення до якого й відповідне забарвлення самого терміна формувалось, безперечно, у найтіснішому зв'язку з поведінкою щодо мирного населення розквартированих в українських містах і селах із кінця XVII ст. російських військ.

Характеризуючи етнічні особливості та їх відзеркалення у фольклорі Г. Булашев зазначав: «Українці, за звичаєм, називають великоросів «москалями», «лапотниками» і ставляться до них недовірливо, навіть з якимось острахом, уважаючи їх жадібними, брутальними, нецирими, хитрими, ледачими і мстивими. Народ уникає мати будь-яку справу з «москалем», не кажучи вже про те, щоб наймати його на службу... А взагалі

москалів вважають за знахарів і кажуть про них: «У москаля щось у носі є. Він і ходить не так, як ми ходимо – гуртом, а один за одним, щоб легше було: передньому йти найважче, і ось, коли він втомиться, тоді інший виходить наперед» [2, 147].

Тривалий і не завжди позитивний досвід подібного спілкування призвів до широкого уведення образу *москаля* у твори різних жанрів українського фольклору: побутові казки, анекдоти, ліричні та жартівливі пісні, вертепну драму тощо.

З XVII ст. *москаль* стає активним персонажем шкільної драми, де поряд з українцями (селяни, козаки, студенти-пиворізи) діють представники інших етносів: литвини (білоруси), цигани, поляки (шляхтичі, ксьондзи), євреї (орендарі, шинкарі), а також москалі. Москаль та московські яриги змальовані тут злодійкуватими крутіями. Вертепна драма частково успадкувала інтермедійну специфіку образу москаля, який у волинській редакції змагається із циганом за кобилу, а в східноукраїнських варіантах своєю хитрістю допомагає Запорожцю.

Поширеним є образ *москаля* й у народній побутовій казці, де він заступає традиційні образи казкового злодія чи хитрого й кмітливого фігляр-блання, які одурюють недолугого селянина. Зразком може слугувати варіант казки з Полтавщини про *москаля*, який взявся за дідові гроші навчити його бичків говорити [4, 84]. Певною мірою ці сюжети з *москалями* зближуються із традиційними казками про т. зв. «пошехонців». Казки з подібними сюжетами віднаходимо в збірниках І. Рудченка, М. Драгоманова, П. Чубинського, І. Манжури, Б. Грінченка та ін. У народних казках зберігається стереотип росіянина як нахабного зайди, ледачого та злодійкуватого, який прагне усіх повчати, не маючи на те поважних причин (казка «Як москалі хахлов образували» [14, 512]).

Можна погодитися з думкою сучасного дослідника, що «в українських казках «москаль» має дві головні іпостасі: 1) хитруна, який намагається будь-якою ціною неодмінно обдурити «простого» «хахла» і взагалі «поїхати на хахлові»; 2) повного дурня (клінічний випадок), «абсурдної людини», яка взагалі нічого не тямить у житті й не знає найелементарніших речей» [13, 14].

Цей же образ перейшов і до народних анекдотів, сутність яких яскраво відбивають їх афористичні фінали, що стали народними прислів'ями: «*Ти, москалю, і добрий чоловік, та шенелія твоя злодій!*»; «*Тату, тату, лізе чорт у хату!*» – «*Дарма, аби не москаль!*» [19]. У записах XIX – початку XX століття зустрічаємо значну кількість анекдотів, де діють представники інших національностей. На них як на представників «чужого», а отже, ворожого світу спрямована захисна функція сміху, яка генетично пов'язана з магією слова. В анекдотах спостерігаємо традиційну ситуацію розмежування своїх і чу-

жих: «*А багато було людей в церкві?*» – «*Людей, мамо, не було нікогисенько, тільки самі за себе москалі – так що й голки не було б де встроїти...*» [19].

Нечесність, крутість, брутальність – такими рисами наділений *москаль* в апокрифічних легендах про мандри Христа та апостолів по землі. Певний огляд легенд цього циклу робить Г. Булашев [2, 148–151]. Москаль у них намагається обдурити Христа або ж повторити його чудеса, за що отримує заслужену кару.

Своєрідною є специфіка забарвлення образу *москаля* в ліричних піснях та баладах, які склалися та виконувалися переважно у жіночому (дівочому) середовищі й зображеними реаліями торкалися найчастіше жіночого світу, загрозу якому становили різного роду мандрівні звідники – бурлаки, козаки, моряки, чумаки тощо. «Дидактична тенденція балад особливо чітко виступає в циклах про втечу легковірних з мандрівними спокусниками, про зрадливе зведення дівчини і про дітозгубництво», – зазначає О. Дей [8, 19]. Для балад цього циклу характерне нагнітання особливого драматизму, опис страшних картин розправи з підмовленими дівчатами й дітозгубницями. Творці балад вдавалися до подібних засобів із метою перестороги легковірним дівчатам, які, наслухавшись подібних жахів, мали б остерігатись нерозважних кроків. Перша фіксація балади із сюжетом про втечу зі спокусником припадає на 1625 рік. Це відома пісня про козака і Кулину, якій присвятили свої розвідки І. Франко, О. Брюкнер, Ю. Яворський, К. Квітка. До цього ж сюжетного гнізда належать і балади про зведення належить до відомого сюжетного гнізда про підмову й зведення дівчини *москалями*:

Та не гуляй, молода дівчина, з *москалями*:

Москальщики-обманщики, вони тебе бманят,
Вони з тебе срібні персні познімають,
Вони тобі ранюю мнюту потолочать,
Вони тебе, молодую дівчину, опорочать
[3, 544].

Широкий діапазон етнічних стереотипів і водночас глибокий аналіз стосунків українців із росіянами зустрічаємо у народних приказках та прислів'ях. Уперше у XIX столітті прислів'я, у яких відбилися українсько-російські міжетнічні стереотипи, навів у своєму «Москалеві-чарівнику» Іван Котляревський:

«*Солдат. ...У нас пословица есть: хохлы никуда не годятся, да голос у них хорош...*

Михайло. Пословица?.. Коли на те пішло, так і у нас єсть їх против москалів не трохи. Така, наприклад: з москалем знайся, а камень за пазухою держи; од чого ж вона вийшла, сам розумний чоловік, догадаєшся» [12, 265].

Також слід згадати, що чотири прислів'я про москалів були Котляревським використані в «Енеїді»: «*Мутив, як на селі москаль!*»; «*Під-*

пустять москаля якраз»; «Хто москаля об'їхав зроду?», «Москаль – бодай би не козою замекекекав з бородою».

Паремії означеної тематики потрапляли під перо тогочасних записувачів – О. Павловського, В. Смирницького, Г. Ількевича, М. Закревського, О. Марковича та інших. Проте найбільшою є збірка М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864), яка зайняла почесне місце серед фундаментальних праць у світовій пареміографії. В опублікованому Матвієм Номисом корпусі прислів'їв та приказок, а також серед вилучених цензурою зустрічаємо близько сотні паремій, які стосуються рецепції українсько-російських стосунків: «Що Бог в нас народе, а люд наробе – москаль же теє у нівеч зводе»; «А щоб я москалем тричі зробивсь»; «У йому тільки віри, як у москалеві правди», – та багато інших. В означених творах відбився широкий оціночний спектр міжетнічних стосунків. Серед них можна виокремити кілька тематичних груп:

– історичні аспекти стосунків (*Іде москаля так, як трави; Служив Москві, Іване, а вона ж його гане; Московське панування, то... жартування*);

– ставлення до постоїв російської армії (*Москалики, соколики, позаїдали ви наші волики; а як вернетесь здорови, то поїсте й корови; З салдатом – не з своїм братом, не стягайся; Для того й вуланчики, щоб запирали чуланчики; Ти, москалю, і добрий чоловік, та шенелія твоя злодій*);

– оцінка характеру, звичаїв та норм поведінки москалів (*Москва люта; Москаль на сльози не вдаря; Москва сльозам не вірить; Москаль як ворона, та хитріший чорта; Не великий москаль, та страшний; Москаль з бісом порадились, та й на лихо понадились; Мабуть москаль тоді красти перестане, як чорт молицця Богу стане; Так і нам було казано: «Москаля бійтесь, бо він заріже»*);

– оцінка ставлення москалів до українців (*Москаль не свій брат, не помилує; Од чорта одхристисся, а від москаля не одмолился; Москалеві годи як трясиці, а все бісом дивиця*);

– поради щодо стосунків з москалями (*Від москаля поли вріж та тікай; З москалем дружи, а камінь за пазухою держи; Кохайтесь чорнобриві, та не з москалями*).

Згадку про репресії проти українців зберіг наступний паремійний текст, сповнений гіркою іронією: «Я б тому бісовому тарабану хліба б не дав за те, що каже: «порубать хохлов, порубать хохлов!»; а ту маленьку сопілочку все б паляницями годував за те, що каже: «а за віщо їх, а за віщо їх». Дав наш народ й оцінку, яку можна вважати історико-політичною: «Москва на злиднях збудована, та й злиднями годована».

Серед особистих якостей москалів, україн-

цеві впадала в око їх настирливість та намагання нав'язати свій спосіб мислення й поведінки: «Москаль ликом чваниця й кожному під ніс з ним пхаєця». Подекуди висловлювання з цього приводу носили граничний характер: «Хоч убий москаля, то він зуби вискаля». З цього типу поведінки, до того ж приправленого облудними речами, постав паремійний вираз «підпускати москаля», який Номис трактує наступним чином: «до жіноти примощується або так бреше» [19, 391].

Брехливість москаля займає значну тематичну ланку представлених паремій: *Казав москаль право, та й збрехав браво; Собака брехне – москаль віри поймає; Москаль тоді правду скаже, як чорт молицця стане; Бов, бов по московські брехні; У йому стільки віри, як у москалеві правди*. Постав навіть вираз оксюморонного змісту «Московська правда», який поєднує на думку творців тексту несумісні, взаємовиключні поняття.

Окрема увага приділена лайці москаля, яка була неприйнятна для українського народу, вихованого на інших морально-етичних принципах: «Москаль викрутнями перебуваєця, тім же він скрізь погано лаєця». Звідси й вислів «по-московському лаять», тобто «лаять в батька і матір – погано» [19, 391].

Така гранична маса негативних («нелюдських») рис москаля призводить до зближення його із нечистою силою (чортом), що, безперечно, було для набожного українця висловленням крайнього осуду моральних якостей, дій та вчинків (*Вижу, що чорт москаля несе у хижу; Коли чорт та москаль що вкрали, то поминай, як звали*).

Отже, можемо стверджувати, що образ москаля в українському фольклорі є одним із осучаснених варіантів образу «шкідливого чужинця», навколо якого формується стійкий комплекс етнічних стереотипів, оснований на прагненні до відмежування та психологічного захисту. Москаль зображується як виключно негативний персонаж, що має історичне та ментально-психологічне підґрунтя. В основі негативного досвіду взаємин українців із росіянами лежать не релігійні чи національні протиріччя, а стосунки поневоленого народу й окупанта.

«Москалі» (як, до речі, й німці, і татари, і, якоюсь мірою, цигани) виявилися дуже корисними і вкрай необхідними персонажами, приглядаючись до яких, український селянин (за контрастом) зміг збагнути власну (справжню чи уявну – вже інше питання) ідентичність, виявити диференційні ознаки і скласти свою систему базових цінностей і життєвих пріоритетів» [13, 15].

Ще одним поширеним іноетнічним образом в українському фольклорі є образ *жида*, за яким тягнеться також досить поважний шлейф етнічних стереотипів. Єврейська меншина в Україні –

однак із найдавніших. Внаслідок того, що російська імперія ввела «смугу осілості», обмежуючи територію проживання євреїв, в середині XIX ст. в Україні проживало 3/4 євреїв усієї Східної Європи, а за переписом 1897 р. їх нараховувалося 2,3 млн. Тому стосунки українців з євреями (ксеноетнонім «жиди») були тісними, тривалими і подеколи складними. Це знайшло відбиток в українському фольклорі, де образ *жида* (жидів) зайняв специфічне й значне місце в різних жанрах: колядках, легендах християнського змісту, вертепній драмі, думах, історичних піснях, соціально-побутових і жартівливих піснях, казках і анекдотах, прислів'ях і приказках. Безперечно, охопити в межах даної статті увесь тематичний обшир, пов'язаний з образом *жида*, неможливо. Проте, на прикладі характерних жанрово-тематичних груп можна виокремити основні мотиви й пов'язані з ними стереотипи сприйняття представників цієї етнічної меншини.

Найдавніший мотив пов'язує образ *жидів* з євангельським сюжетом, творчо реалізованим у християнських колядках, легендах та вертепі. Тут *жиди* виступають виключно негативними образами, які переслідують Христа й прагнуть його розп'яти. Цей мотив накладається на мотив переслідування жидами за наказом царя Ірода Христа-немовляти. «Сі образи зливаються до купи, – зазначає М. Грушевський. – Жиди шукають Христа – мати його ховає. Але zarazом – жиди забирають і ведуть із собою Христа на муки, і мати шукає й розпитує за ним» [6, 146–147].

Грушевський наводить низку зразків і дає глибокий аналіз колядкових мотивів, пов'язаних із переслідуванням Христа *жидами*:

Прийшли Жидове Христа шукати –

Церков злупали, Христа узяли,

Як його взяли, на муки брали... [6, 147].

Ці мотиви переходять і в легендарну прозу та вертеп. Вертепна драма містить також інший, значно пізніший стереотип змалювання єврея. Це жид-корчмар, орендар, лихвар, визискувач бідного селянина. Від часів своєї появи на Русі євреї виявили такі специфічні риси національного характеру, як практицизм і схильність до фінансово-економічних оборудок. У цьому відношенні варто процитувати слова К. Маркса: «Якою є світська основа єврейства? Практична потреба, своєкорисливість. Яким є світський культ єврея? Торгашество. Хто його світський бог? Гроші... Гроші – це ревнивий бог Ізраїлю, перед лицем якого не повинні бути ніякого іншого бога» [Цит. за: 22, 54]. На цю обставину звернув увагу свого часу В. Антонович: «Євреї... изучают все слабые стороны развития и общественного строя туземцев, эксплуатируют их в свою собственную территорию гораздо более многочисленное и более полноправное туземное население» [1, 88].

М. Костомаров писав: «Народ сметливый, иудеи отлично видели все общественные щели, куда можно будет им заползти и заложить гнездо своих выгод; русско-польский шляхтич-рабовладелец был по преимуществу сельский хозяин-производитель; иудей оставался посредником между производителем и потребителем и стал им исключительно» [11, 149–150].

Наймасовішим заняттям євреїв по обидва боки російсько-австрійського кордону стало корчмарство. Споювання населення було надзвичайно вигідною, прибутковою справою і – що надзвичайно важливо – безперешкодною з боку властей. У Франка знаходимо такі рядки: «Євреї вмiли обходити деякі з тих законів, жили по селах, держали коршми, хоч се було їм виразно заборонено; але робили се тільки з відома і з волі панів-шляхтичів, котрі з давен-давна, ще в старій Польщі, привикли були не рушитися ані кроку без єврея і котрих не відучили від того криваві лекції хмельниччини та гайдамаччини, де народний гнів у однаковій мірі обертався проти панської самоволі, як і проти єврейського визиску та збиткування» [20, 561–562].

Народним осудом подібної діяльності переповнені думи та історичні пісні. П. Куліш записав із кобзарських вуст і подав у першому томі «Записок о Южной Руси» дві думи про українсько-єврейські стосунки: «Дума про жидівські відкупи та про війну через них» та «Дума про перемогу під Корсунем». В останній поляки називають винуватцями Хмельниччини саме євреїв, які «... великий бунт, тривоги зривали, // На милю по три корчми становили, // Великі мита брали: // Від возового – по півзолотого, // Від пішого – по два гроші, // А ще не минали й сердешного старця – // Відбирали пшоно та яйця!» [9, 225].

Квінтесенцією українських народних стереотипів сприйняття євреїв стали прислів'я та приказки, у яких зосередилися спостереження за ментальністю, способами заробітку, особливостями єврейської віри тощо. У збірнику прислів'їв та приказок М. Номиса зустрічаємо близько сотні паремійних текстів, які переважно негативно оцінюють сусідство з цим етносом: *Жид брехнею живе, все з нас тягне; Жид ні сіє, ні оре, а обманом жиє; Труситься, як жид над грішми; Жид як не обшукає, то навіть і не пообідає; Жид як не збреше, то удавиця; Жид і молячи, вчить-ся обманювати; Жид був з неба, вірити му не треба та інші*. Відголоски народного гніву звучать у наступних зразках: *Кукіль з пшениці вибірати, жидів і ляхів різати; Жида вбий – сорок гріхів з душі; Жида вбий – сорок гріхів з душі*. Інші тексти, не пом'якшуючи свого ставлення, все ж засуджують криваву різанину: *Не займай жида, не каляй вида*.

Критично ставиться українець і до переходу іудеїв у християнство, вважаючи це нещирим

вчинком: *Жид жидом завжди смердить; Ні одного перехриста могилки не видно.*

Проте українець прагне до об'єктивності й підмічає позитивні риси євреїв – згуртованість та відданість своїй вірі: *Горобці в очерет, а жида в кучки; Над жида нема кришного в вірі.*

Таким чином можна стверджувати, що фольклорні твори різних жанрів XVII–XIX ст. консервують історико-психологічні стереотипи негативного сприйняття євреїв, в основі якого лежали не національні чи релігійні протиріччя, а соціальні, пов'язані з жорстоким визискуванням українського селянина.

Важко знайти якийсь жанр українського фольклору, де б обійшлося без образу цигана. Українці настільки звикли до присутності цього непосидючого народу, що здавна вважають його невіддільним від своєї історії, хоча на території України циганський народ з'явився лише у XV–XVI ст. Упродовж віків цигани, або ж, як вони самі себе називають, роми, завжди залишалися своєрідним загадковим етносом із характерним типом поведінки, власними правилами, мовою, знаннями, ремеслами та мистецтвом. Водночас їхній кочовий та відокремлений спосіб життя витворив дещо негативний стереотип цигана, за який їм не раз доводилося потерпати. Г. Булашев зазначав: «Тоді як «жида» експлуатували українське поспільство головним чином через посередництво, так би мовити, панів в операціях більш чи менш великих і прибуткових (гуртові скупки, різноманітні оренди), цигани промишляли в народі безпосередньо, виключно по дрібницях... Цигана народ вважає незрівнянно нижчим за розумом і хитрістю, аніж «жида», і певен, що його завжди можна обманути й провести, якщо тільки бути з ним обережним, тоді як «жида» й сам чорт не проведе» [2, 156–157].

Деякі паралелі вічних мандрівок циган із позбавленим батьківщини єврейським народом дали підстави для створення в народі легенд про «прокляття» циган. Про одну з них, що спричинила вороже ставлення буковинців до циганського табору, пише Ольга Кобилянська в повісті «В неділю рано зілля копала...»: «Вже сама легенда, що в'язалася з ними, хоч і не всім znana, буцім-то їх предки не прийняли на відпочинок Марії, що втікала з божим дитятком і Йосифом, чинила з них якихось ворогів» [10, 279].

Серед традиційних занять циган головним, поряд з обміном коней та коновальським промислом, було ковальство за спеціалізацією виготовлення тонких підків, пражок, «циганських» голків, ножів тощо. Похідними від ковальства були інші численні ремесла, пов'язані з обробкою металів і лагодженням металевих речей (котлярство, лудження, виготовлення прикрас зі срібла й золота). Ковальство та коновальство в Україні вважали настільки спеціальними промислами,

що в документах просто значились як «звичайний циганський промисел». Кузня й таємниця вогню та заліза завжди були оповиті для українського селянина містичним ореолом і вважалися пов'язаними з нечистою силою. До того ж традиційним і поширеним стереотипом було сприйняття циган (переважно жінок) як носіїв езотеричного знання – ворожок, гадалок.

Циганському світові притаманна замкненість, хоч він і перетинається подекуди зі світом інших народів. Це захищає циган від асиміляції з тією нацією, в оточенні якої вони певний час живуть. Тому расова чистота мала для них велике значення [5, 83].

Існування власних, внутрішніх етичних законів давало можливість циганам порушувати зовнішнє (українське) звичаєве право. Тому формується ще один стереотип цигана-зłodія, конокрада, розбійника. Низка апокрифічних легенд, заснованих на євангельському сюжеті про розп'яття Христа, у яких бере участь циган-коваль, говорить про те, «що циганам не гріх брехати й божитися, тому що це дозволив їм сам Бог» [2, 157].

Традиційним є образ цигана у вертепній драмі, а також у різдвяній грі «Коза». З добрим, співчутливим гумором згадується бідний циган у побутових казках та анекдотах: «Цигане, твого сина в коморі піймали!» – «Е, в коморі!.. Як би то в полі, та на добрім коні – то б йому було стидно!» [19, 218] Найчастіше циган виступає в образі хитруна-трікстера, який обдурює пана («Про циганське мантило») або ж попа («Як циган сповідався»). Обдурити ж кмітливого газду циганові не завжди вдається («Циган на заробітках», «Як циган молотив») [17].

Образ циганки-ворожки зустрічаємо в баладах та ліричних піснях, звідки він перейшов до ранньої романтичної поезії. Характерні риси побуту, характеру та способу життя циган відбили українські прислів'я та приказки: *Не робив жид на хліб, та й циган не буде; казав циган – нема ні в кому правди, тільки в мені трошки. Крутить як циган сонцем. Цигане, а якої ти віри. А якої треба? Циганський ніт пройма; Обійдеться циганське весілля без марципанів; Цікавий, як циган до бджіл; Як циганська кобила: день біжить, а три дні лежить.*

Проте ні хитрування, ні крутість чи конокрадство не приносять тривалого добробуту циганській родині, яка зазвичай була дуже бідною. Якщо додати до цього ще й тонке мистецьке чуття циган, їх музичність та співучість, то виявиться складний, багатогранний образ, який широко представлений в українському фольклорі.

Загальне ставлення творців фольклору до циганського народу, з огляду на його нужденність та простоту, більш позитивне, ніж до представників російського та єврейського народів. В основі

